

Н. В. Блажевич

КОЧІВНИЦЬКІ ПОХОВАННЯ БІЛЯ с. ХОДОРІВ

Статтю присвячено публікації та інтерпретації матеріалів кочівницького могильника рубежу XI—XII ст. поблизу с. Ходорів на Київщині.

К л ю ч о в і с л о в а: печеніги, могильник, Київська Русь.

На правому березі Дніпра, за 2 км нижче від с. Ходорів Миронівського р-ну Київської обл., знаходиться городище кінця XI—XIII ст. На південь та південний захід від нього простягається система давніх ярів, що розрізали плато на кілька мисів. У 1984 р. під час розвідкових робіт Ходорівського загону Дніпровської давньоруської експедиції ІА АН УРСР на одному з мисів підковоподібної форми, в урвищі його центральної частини виявлено кістки (Толочко, Блажевич, Ткач 1985, с. 13).

У першому випадку на глибині 1,4 м від сучасної поверхні розкрито **поховання № 1** покладеної на спину людини з випростаними вздовж тіла руками (рис. 1). На північ від похованого, поруч із труною та на тому ж рівні, розкрито частину розчленованого кінського кістяка — нижню щелепу, біля якої знайдено уламок трензельного кільця (рис. 3, 2), кістки ніг.

Поховальну яму викопано у лесовому матеріку, засипано тим же ґрунтом, тому пляма не простежувалась ані в стінці яра, ані при розчистці поховання. Кістки людини та коня червоно-бурого кольору, орієнтування обох поховань західна, без відхилень. Збереженість скелета людини погана — відсутні кістки правої руки, кисті лівої, правої стопи, частина ребер. Крім того, через поховання навскіс пройшов зсув, зруйнувавши його західну частину: череп, шийні хребці, ключиці померлого, череп коня та частина поховального інвентаря відсутні.

Паралельно людському кістяку, смугами завширшки до 2 см, а також місцями на ньому, зафіксовано сліди зотлілого дерева — залишки домовини. Розчистка показала, що домовина (ширина 0,5 м, довжина не встановлена) мала не лише бокові стінки, але й кришку та дно —

конструкцію, яка оформилася, від середини X — до першої половини XI ст. (Плетнева 1958, с. 126).

У головах похованого, на межі південної стінки домовини, знайдено залишки сагайдака¹ (рис. 3, 2) — колчана та лука, основної зброї вершника (Медведев 1966, с. 20). Оскільки в області верхньої частини тулуба, поверх прошарку зотлілого дерева відмічено сліди окису чорного металу, можна припустити, що військовий обладунок спочатку було розміщено на кришці труни.

Від складного лука збереглися рогові накладки руків'я, що посилювали дерев'яну основу для збільшення її пружності. Як вважають дослідники — винахід кочівників, у давньоруських луках з метою ціллю застосовувалося дерево та сухожилля (Медведев 1966, с. 11).

Зазвичай конструкція руків'я включала пару бокових накладок та пару (або одну довгу, подвійну) нижніх. Ходорівська бокова накладка овальної форми з опущеними та злегка вигнутими кінцями (тип 6.8 за Медведевим — см. Медведев 1966) (рис. 2, 2) виготовлена з рогу, з обох боків мала прошкрябану поверхню, зовнішня частина з часом заполірувалась рукою, внутрішня залишилась рифленою. Розміри: 19,7 см, 3 см, товщина 0,5 см. Аналогічні накладки знайдено у двох випадках у Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст., у новгородських шарах рубежу XII—XIII ст. (Медведев 1966, с. 36—40) та в Зеленках, кург. 312 (Плетнева 1973, табл. 11, 2).

Одна з двох нижніх накладок руків'я (інша фрагментована) (рис. 2, 1, 6) за формою подібна типу 3.9 за Медведевим, однак без вигину. Поверхня накладки рифлена, довжина 16,6 см, ширина поступово зменшувалась від 2,9 до 1,7 см. Половину накладки нагадує фрагмент ще однієї деталі, однак він товстіший і має більший вигин у поперечній площині (рис. 2, 3). У закритому комплексі

1. Загалом сагайдак (саадак, сагадак) складався з лука, налуча, колчана зі стрілами.

Рис. 1. Могильник біля с. Ходорів. Поховання № 1.

подібні речі знайдено в кургані печенізької групи № 250 пох. 4 поблизу с. Цозарівка Кагарлицького р-ну (разом з боковою типу 3.2, яка, у свою чергу, має аналогії в Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст. та саблею першої половини XII ст.) (Плетнева 1973, табл. 22, 2), Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст., Новоніколаївському могильнику X—XI ст., відкритих комплексах Канева — X—XII ст., хут. Половецького X—XIII ст., загалом існуючи до XIV ст., (Медведев 1966, с. 36—40).

Що стосується колчана, відомо кілька типів його кріплення до перекидного шкіряного ремня, на якому носили сагайдак: за допомогою металевих кілець або кістяних петель — однієї або пари: двох коротких, короткої та довгої (Медведев 1966, с. 20). Два типи кріплення колчанів кістяними петлями наводить С.О. Плетньова — двома (довгою та короткою) петлями та лише короткою (Плетнева 1958, с. 171).

Знайдена коротка петля типу 8.7 (рис. 2, 9) має довжину 12,3, ширину 2,4 см, товщину 0,4 см. На петлі пророблено чотири круглих отвори для її кріплення до корпусу колчана діаметром 0,5 см, два — 0,3 см та один овальної форми (1,7x0,6 см). Вони мають характерні потертості — круглі отвори затерті в бік колчана та донизу, очевидно петлю м'яко кріпили до обтяжки жилами; овальний отвір заповнено у протилежну сторону та вгору — слід підвісного ремня. Виріб прикрашено прокресленою лінією вздовж зовнішнього краю та висвердленими ямками навколо ремінного отвору.

Подібні петлі в закритих комплексах знайдено на Поросі в печенізьких курганах № 247 (Юзефівка), № 452, (Потік), № 312 (Зеленки) (Плетнева 1973, табл. 11, 3) та 3 екз. у Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст. (Медведев 1966, с. 47, 48).

Фрагмент другої петлі (рис. 2, 7) за формою кінчика найвірогідніше можна зарахувати до типу 9.1 (Медведев 1966, табл. 8, 7).

Зворотні сторони не оброблені.

О.Ф. Медведев, розробляючи класифікацію кістяних петель, вважав короткі пристроями для кріплення налучів, у той час як довгі — для колчанів. Однак, аналіз матеріалів з розкопок М.Ю. Бранденбурга показав відсутність залишків стріл при наявності лише довгої петлі і, навпаки, у похованнях, де знайдено короткі петлі, є й стріли. Звичайно, можуть існувати варіанти, як, наприклад, у похованні в кургані 269 (Цозарівка), коли колчан кріпився двома петлями, однак вірогідніше, короткими петлями кріпилися колчани, довгими — налучі.

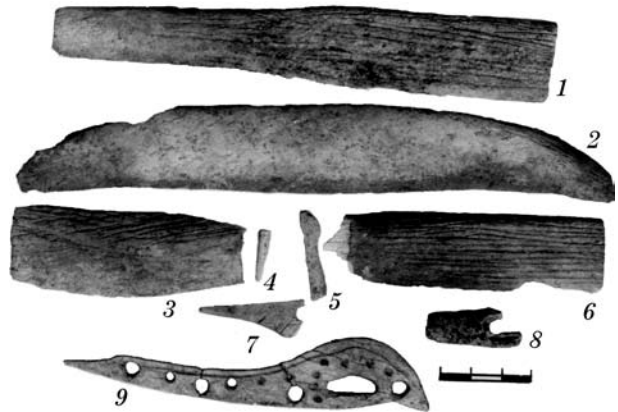

Рис. 2. Могильник біля с. Ходорів, вироби з рогу: 1, 3, 6 — нижні накладки руків'я лука; 2 — бокова накладка руків'я лука; 4 — шпилька; 7, 9 — петлі; 5, 8 — невідзначені предмети

Рис. 3. Могильник біля с. Ходорів, вироби з заліза: 1 — пряжка; 2 — кільце; 3 — кресало; 4, 5 — наконечники стріл; 6 — ніж

Для з'єднання деталей користувались невеликими, добре загостреними шпильками, круглими в перетині, діаметром верхньої частини 3 мм, довжиною 1,7 см (рис. 2, 4).

Ще два дрібні уламки кістяних виробів не ідентифіковано (рис. 2, 5, 8).

Поряд із залишками лука та колчана знайдено два залізні наконечники стріл (рис. 3, 5, 6) та залізну ремінну пряжку (рис. 3, 1). Перший наконечник за класифікацією О. Ф. Медведева відноситься до типу 40 (Медведев 1966, с. 64), другий — до типу 51 (Медведев 1966, с. 69), функціонування цих типів розтягнуто у часі (X—XIV ст.) та протисторі, однак дослідники кочівницьких старожитностей підкреслюють можливість більш раннього існування невеликих ромбічних стріл — X — початок XI ст.

Біля правої руки похованого знайдено залишки шкіряної торбинки, отвір якої було оформлено закотом, а також калачевидне кресало з язичком (рис. 3, 3) та маленький крем'яшок, які свого часу зберігались у торбинці. Кресала подібного типу

датовані у Білій Вежі XI ст., серед новгородських матеріалів мають більш широке датування — з X до третьої чверті XII ст. (Колчин 1982, с. 163).

Поряд з кістками правої гомілки похованого знаходився ніж зі слідами дерев'яних піхов та руків'я. Розміри ножа: загальна довжина 9,7, ширина 1,5 см, довжина леза 7,5 см; за час користування центральна частина його була частково стерта (рис. 3, 6).

Під похованим, на дні домовини, в області верхньої частини тулуба, залишився слід від захисного обладунку у вигляді окисів чорного металу.

На відстані 9 м до південного заходу розкрито залишки поховання № 2. Його західна частина також зруйнована, збереглися лише кістки ніг похованого коня (передня зігнута у зап'ястному суглобі, задня випростана). Простежено поховальну яму овальної форми шириною 1,3 м, довжину встановити неможливо. Глибина поховання від сучасної поверхні 1,35 м. Кістяк людини відсутній, інвентар не знайдено.

За реконструкцією обряд поховання № 1 виглядав так. До поховальної ями встановлено домовину з померлим чоловіком. Поруч, зліва від неї, розміщено загнуждане чучело, зроблене зі знятої шкіри з відокремленими ногами та головою коня. Людину і коня вкрито головами на захід. На кришці домовини розміщено військовий обладунок померлого. Подібний обряд поховання людини у супроводі коня або його частин є характерним для кочовиків та напівкочовиків євразійських степів від Уралу до Дунаю I тис. н. е., пов'язують його з різними етнокультурними масивами та групами. Вирішуючи етнічну належність похованих в курганах головою на захід у супроводі частин коня, дослідники одностайно віднесли їх до печенізьких (Плетнева 1973, с. 12—14, 20; Федоров-Давыдов 1966, с. 134).

До специфічної групи віднесено кенотафи — поховання лише одного чучела загнужданого коня, без небіжчика. За віруваннями, кінь використовувався як обов'язковий засіб переміщення померлого до іншого світу. Кінь, за Ібн-Фадланом, є необхідним атрибутом воїна у потойбічному житті, тому, якщо його не вбивали одразу після смерті хазяїна, то робили це пізніше і ховали в окремому поминальному кургані. Подібні поховання зустрічаються досить рідко у Пороссі, Саркелі — Білій Вежі, Заволжі, де вони датуються VIII—XI ст. (Плетнева 1958, с. 156). За класифікацією С. О. Плетнєвої, поховання цього типу також залишені печенігами (Плетнева 1973, с. 14, 22).

На рубежі XIX — XX ст. М.Ю. Бранденбург отримав великий різноманітний матеріал (Журнал 1908), оброблений та опублікований С.О. Плетнєвою (Плетнева 1973), з якого дослідницею виділено 43 печенізькі поховання, датованих XII ст. при наявності матеріалів XI ст.

Базуючись на типах шабел, стремен, вудил, кістяних накладок на луки та петель до колчанів, стріл та кресал, з цього числа можна виділити ряд поховань: Бурги (263/1), Гороховатка (к. 284/1), Зеленьки (307, 312), Йосипівка (кол. Юзефівка (247, 248/1), Липовець (265/1), Кагарлик (218), Краснополка (276/1), Поток (417, 452/3), Слобода (241), Ходорів (1). Додавши до них кенотафні поховання (Зеленьки (311, 343), Кагарлик (238), Ходорів

(2)), отримаємо компактну групу печенізьких курганів між верхів'ями Росави та Дніпром датованих другою половиною XI — першою половиною XII ст. Більшість з них — поховання чоловіків (8 з 11) є основними в курганах. Серед них (як і серед впускних) є відносно багаті (шабля, лук, сагайдак, стріли) і бідні (спис або стріли). Домовина, яку в більшості випадків робили з дубової колоди або з дошок без цвяхів, не простежена лише в чотирьох випадках. Померлого, орієнтуючи головою на захід, вкладали на спину, руки або витягували вздовж тулуба, або зігнутими в ліктях (обидві чи ліву) клали на живіт. Біля кістяків знаходили пряжки від ременів, кресала з невеликими крем'яшками, які у мішечках підвішувались до пояса, ножі, прикраси, гудзики. Зброєю, кількістю та якістю якої залежали від соціального стану покійного, розміщували найчастіше на кришці домовини або між домовиною та конем. Ліворуч від похованого на рівні домовини встановлювали чучело загнужданого коня, виготовлене зі знятої шкіри із залишеними головою та кінцівками.

* * *

Історію відносин печенігів з давньоруською державою умовно можна поділити на два періоди — період ворожнечі та час добросусідських відносин. Перший період почався з моменту появи печенізьких орд на землях Подніпров'я на рубежі IX—X ст. Літопис вперше згадує їх близько 893 р., а у 1017 р. повідомляє, що Ярослав наголову розбив печенігів «І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні» (Літопис 1989, с. 7, 89). Починаючи з кінця X ст., встановлено рівновагу між слов'янським та кочівницьким населенням. Наступна згадка відноситься до 1097 р., коли печеніги виступають вже в ролі союзників руських князів. Значно пізніше, у 1146 р. літописець називає Чорних Клобуків, як вважають дослідники, об'єднання печенігів, торків, берендеїв, інших кочівників, які осіли на пограничному зі Степом Пороссі.

З іншого боку, з X ст. бере початок загальнодержавна оборона Русі, оскільки найважливішими зовнішніми функціями її, як і будь-якої держави, було розширення території та охорона рубежів. З цього часу починається масове будівництво оборонних споруд вздовж кордонів (Кучера 1987, с. 176—180). Руські князі були зацікавлені у заселенні регіону між Стугоною та Россю. XI ст. і, особливо, друга його половина є часом бурхливого виникнення маси нових поселень та городищ не лише вздовж південних кордонів, але й вздовж правого берега Дніпра (Довженко 1968; Петрашенко 1998, с. 208—216). Нестачу людських резервів перекидали розселенням полонених (Моця 1992, с. 41), завдяки чому заселення межиріччя Росі — Стугни мало швидше добровільно-примусовий характер. Археологічні дослідження свідчать, що новоутворена Пороська волость заселялась різними етнічними групами: поряд із слов'янським населенням, що, крім мешканців Подніпров'я, включало переселенців з інших регіонів (Кучера 1998, с. 160—165), тут селились кочівники, які складали третину всього населення (Моця 1979, с. 27—36). На жаль, жодних письмових свідчень відносно локалізації печенізьких

становищ в Пороссі не збереглося — специфіка життя кочових племен обумовлює відсутність поселень, залишаючи по собі лише поховальні пам'ятки.

На думку С.О. Плетнєвої (Плетнева 1973, с. 25), порубіжжя XI—XII ст. є часом переходу племен до напівкочового або майже осілого способу життя. Кочовики осідали звичайно вздовж берегів рік, на місцях тривалих щорічних зимовищ. Могильники з'являлись, як правило, біля постійних поселень, або, в крайньому випадку, біля постійних зимовищ і, якщо випускні поховання характерні для табірної господарства (Федоров-Давидов 1966, с. 199), то виникнення курганних могильників може відбивати саме процес осідання кочовиків. Не виключено, що давньоруські подніпровські городища використовувались ними як сховища, оскільки ряд фортець (Заруб, Святополч тощо) мали велику, вільну від забудови, площу. Саме біля Заруба взимку 1105 р. хан Боняк розбив зимовища торків та берендеїв (Літопис 1989, с. 160). Поховання біля с. Ходорів є ще одним підтвердженням існування осілого кочівницького конгломерату у Дніпро-Росавському регіоні.

Створений кочівницький заслон виявився досить дієвим утворенням. Змушені жити на одній землі, кочові скотарі та слов'яни-землепашці були однаково зацікавлені в захисті її від половецької загрози. Порівнюючи графіки набігів половців на Поросся та на Русь загалом (Плетнева 1973, с. 27, 28), можна помітити, що пік походів на Русь, поступово наростаючи, припадає на другу чверть XII ст., у той час як Поросся, переживши навали рубежу XI—XII ст., до 40-х рр. XII ст. живе у спокої. З середини XII ст. ситуація змінюється — Русь вступає у період феодальної роздробленості.

Довженко В.Й. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 37—45.

Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Кучера М.П. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 160—165.

Літопис Руський. — К., 1989.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие // САИ. — М., 1966. — № Е1—36.

Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. — К., 1979. — № 30. — С. 27—36.

Моця О.П. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 38—45.

Петрашенко В.О. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 208—216.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 151—226.

Плетнева С.А. Древности Черных клобуков. — М., 1973.

Толочко П.П., Блажевич Н.В., Ткач Н.Ф. Отчет о раскопках Ходоровского городища в 1984 г. / НА ІА НАНУ. — 1984/18.

Федоров-Давыдов Г.О. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.

Н. В. Блажевич

КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ БЛИЗ с. ХОДОРОВ

В 1984 г. вблизи древнерусского городища у с. Ходоров Мироновского р-на Киевской обл. было исследовано два погребения. Первое представляло собой захоронение человека в гробу, с расположенными рядом костями коня. Среди инвентаря — детали вооружения. Второе погребение-кеногаф содержало останки чучела коня. Ориентировка обоих погребений — западная.

Могильник принадлежит печенегам, переходящих к полукочевому либо оседлому образу жизни, датируется концом XI — первой половиной XII в.

N. V. Blazhevych

NOMADIC BURIAL NEAR THE VILLAGE OF KHODORIV

Two burials were discovered near the Khodoriv of Myronivskyi Region in Kyiv Oblast in 1984. In the first one, a man was buried in a coffin with bones of the horse located near him. There were weapons among the inventory. The second burial contained the remains of the cenotaph, a stuffed horse. The graves were oriented to the west.

The cemetery belongs to the Pechenegs, turning to semi-nomadic or settled way of life, and dates from the end of the XI c. to the first half of the XII c.